

Çağdaş Sümer

1981 yılında Ankara'da doğdu. Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde 2003 yılında tamamladı. Aynı üniversitede Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalında doktora çalışmalarını sürdürdü. 2005-2016 yılları arasında ODTÜ Tarih Bölümünde araştırma görevlisi olarak görev yapan Çağdaş Sümer, doktorasını tamamladığı 2020 yılından bu yana akademik çalışmalarını Kapadokya Üniversitesi'nde sürdürmektedir.

2010 yılında Fatih Yaşlı ile birlikte *Hegemonyadan Diktatoryaya Liberal-Muhafazakâr İttifak ve AKP* kitabını derleyen Sümer'in sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinde yirmiden fazla çevirisi bulunmaktadır. Yordam Kitap'tan çıkan çevirileri arasında *Umudun Pedagojisi, Büyük Sınıf Savaşı 1914-1918, Kültür İşçileri Olarak Öğretmenler, Hayırlı Savaş Söylencesi, Roma: Kartalların İmparatorluğu, Ortaçağ Tarihi ve Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi* yer almaktadır.

ÇAĞDAŞ SÜMER

DÜZENİNİ ARAYAN
OSMANLI

ESKİ REJİMDEN MEŞRUTİYET'E
OSMANLI'DA SİYASAL ÇATIŞMA VE REJİMLER

Yordam Kitap

Yordam Kitap: 440 • **Düzenini Arayan Osmanlı** • Çağdaş Sümer
ISBN 978-605-172-606-9 • *Düzeltilme*: Ayhan Keser
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Mayıs 2023
© Çağdaş Sümer, 2023; © Yordam Kitap, 2023

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Çağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **W:** www.yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: **Pasifik Ofset** (Sertifika No: 44451)
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

ÇAĞDAŞ SÜMER

DÜZENİNİ ARAYAN
OSMANLI

ESKİ REJİMDEN MEŞRUTİYET'E
OSMANLI'DA SİYASAL ÇATIŞMA VE REJİMLER

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	11
TEŞEKKÜR	13
Giriş	15
I OSMANLI ESKİ REJİMİ	43
A. OSMANLI TARİHYAZIMINDA YENİ YAKLAŞIMLAR VE SINIRLARI	46
1. Gerileme Paradigmasını Aşmak	48
2. Dünya Tarihsel Bir Bağlam Arayışı	54
3. Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Çabaları	59
B. BİRİNCİ İMPARATORLUĞUN KRİZİ (1580-1656)	61
C. İKİNCİ İMPARATORLUĞUN İNŞASI VE EVRİMİ	72
1. İktidar Blokunun Merkezileşmesi: Vezir-Paşa Kapıları ve Ekâbir Siyaseti	72
2. İktidar Blokunun Genişlemesi: Ayan Kapıları ve Eşraf Siyaseti	86
II ESKİ REJİMİN KRİZİ VE MEMALİK-i MAHRUSE'DE İÇ SAVAŞ (1768-1838)	113
A. KRİZ DİNAMİKLERİ: İKTİDAR BLOKUNDA VE SİYASAL TOPLUM TAHAYYÜLÜNDE KIRILMA	115
B. OSMANLI İÇ SAVAŞININ ÜÇ CEPHESİ	126
1. Kuzey Balkanlar: Pasvandoğlu Osman Paşa ve Sırp İsyanı	126
2. Güney Balkanlar: Tepedelenli Ali Paşa ve Yunan İsyanı	129
3. Mısır, Bereketli Hilal ve Anadolu: Kavalalı Mehmet Ali Paşa	135
C. KRİZ KARŞITI STRATEJİLER: PASİF DEVRİMİN ÖNCÜLLERİ	148
1. İktidar Blokunda Restorasyon, Tasfiye ve Yeni Mutabakat Arayışı	154
2. Yeni Bir Siyasal Toplum Tahayyülüne Doğru	162
III TANZİMAT REJİMİ (1839-1871): PASİF DEVRİM	178
A. REJİMİNİN İNŞASI: KURUCU STRATEJİLER	180
1. Yeni Bir İktidar Blokuna Doğru	180
2. Siyasal Toplumun Yeni Sınırları ve Mezhepçi Osmanlıcılık	195
B. TANZİMAT VE SİYASAL ÇATIŞMA DİNAMİKLERİ	206
1. Balkanlarda Tanzimat	206
2. Anadolu'da Tanzimat	220
3. Arap Eyaletlerinde Tanzimat	236

IV İSTİBDAT REJİMİ (1881-1908): KARŞIDEVRİM	261
A. PASİF DEVRİMİN KRİZİ (1871-1882)	261
1. Tanzimat'a Karşı Muhalefet	262
2. Kriz, Savaş ve Karşıdevrim	266
3. 93 Harbi Sonrasında İktidar Blokunda Dağılma	279
B. REJİMİNİN İNŞASI: KURUCU STRATEJİLER	302
1. Rejimin Stratejik Yönelimi: Süreklilik ve Kopuş	302
2. İktidar Blokunda Konsolidasyon: Birlik Siyaseti	309
3. Müslüman Bir Siyasal Toplumla Doğru: Hilafet Siyaseti	325
C. İSTİBDAT VE SİYASAL ÇATIŞMA DİNAMİKLERİ	336
1. Anadolu'da İstibdat ve Ermeni Sorunu	336
2. Balkanlarda İstibdat ve Makedonya Sorunu	346
SONUÇ	362
KAYNAKÇA	374

*Sevgili kardeřim
Deniz Gnen'in aziz hatırasına, özlemle...*

SUNUŞ

Elinizdeki “Düzenini Arayan Osmanlı” başlıklı kitap, Dr. Çağdaş Sümer tarafından uzun ve meşakkatli bir süreç sonucunda kaleme alınan ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi Anabilim Dalında savunularak kabul edilen “*Eski Rejimden II. Meşrutiyet’e Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet Oluşumu ve Siyasal Çatışma Dinamikleri*” başlıklı doktora tezinin gözden geçirilmesiyle ortaya çıktı. Dr. Sümer’in titiz çalışması ve usta kalemiyle hazırlanan eser, Osmanlı tarihine ilişkin literatüre önemli bir katkıda bulunmanın ötesinde Osmanlı tarihyazımına da yeni bir soluk getirme iddiası taşımaktadır. Osmanlı tarihyazımına hâkim olan milliyetçi ya da revizyonist tarihçiliğin ideolojik determinizminden muzdarip literatürü eleştiren Dr. Sümer, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda siyasal çatışma dinamikleri ve devlet oluşumu arasındaki ilişkinin ancak sınıf mücadelesi bağlamında analiz edilmesiyle mümkün olabileceği önermesinden hareket etmektedir. Bu anlamda da elinizde Osmanlı’da devlet oluşumunu Türkiye’de unutulmuş/unutulmaya çalışılan Marksizmin anahtar kavramlarını esas alarak yeniden düşünmeyi öneren bir kitap bulunmaktadır.

Her tezin yazım süreci sona erdiğinde aynı olgunun üç ayrı hikayesi ortaya çıkar: Metnin, yazarın ve danışmanın süreci yaşayış biçimi birbirinden duygusal ve düşünsel anlamda farklıdır. Dr. Çağdaş Sümer’in tezi dolambaçlı yollardan geçti, mayalanması uzun zaman aldı, başlangıçla sonuç arasındaki uzun yolda giderek hem içerik hem metodoloji açısından mükemmelleşti. Tezin yazarı muhakkak ki çok yoruldu ve son ana kadar hem metne hem danışmana büyük bir sabır gösterdi. Danışman ise zaman zaman “Bu tez çıkacak mı?” acaba diye düşünmekle birlikte yazarın yeteneğine, bilgi birikimine ve kaleminin gücüne inancını hiç kaybetmedi.

Ülkemiz üniversitelerinde hazırlanan ve dar bir çevrede kalan doktora tezlerinin kitap olarak üniversite dışı okur kitleleriyle buluşması çok sık rastlanan bir durum değildir ve genellikle de tezi hazırlayan ya da kabul eden jüri tarafından da tercih edilmektedir. Bu durum bir yandan Türk okurunu akademik çalışmalardan mahrum bırakmakta, diğer yandan da akademinin

denetlenmesini engellemektedir. Söz konusu genel manzaraya gerçek anlamda istisna oluşturan bu tezin yazımında Çağdaş'a yoldaşlık ve rehberlik yapabilmiş olmanın mutluluğunu, ortaya çıkan eserin başarısında bir nebze de olsa katkı varsa onun kıvancını yaşıyorum ve heyecanla yeni çalışmalarını bekliyorum.

Prof. Dr. Melek M. Fırat

TEŞEKKÜR

Düzenini Arayan Osmanlı'nın yazımı kadar yayımlanması da kısmen benim sözde ve gerçek meşguliyetlerim, kısmense salgın ve ekonomik kriz gibi elimde olmayan gelişmeler nedeniyle kabul edilebilir olanın ötesinde bir zamana yayıldı. Bu gecikmelerin tek tesellisiyse yorumları, önerileri ve varlıklarıyla bu çalışmanın yazılmasını mümkün kılan hocalarımla, meslektaşlarımla ve dostlarımla sayısının artması oldu.

Elinizdeki çalışma uzun yıllar süren, hatta bir türlü bitmek bilmeyen, inişli çıkışlı, haddinden fazla dolambaçlı, ama her anında çok şey öğrendiğim Mülkiyedeki doktora yolculuğumun bir ürünü. Öncelikle bu yolculukta bana rehberlik ve yoldaşlık eden, bir kısmı 2016 sonrasında fakültelerinden zorla koparılan Mülkiyenin hocalarına ve asistanlarına büyük bir teşekkür borçluyum. Onların yarattıkları akademik ortam, en zorlandığım, hatta ümitsizliğe kapıldığım anlarda bile beni bu yolda yürümek konusunda cesaretlendirdi. Tez komitesi üyelerim Zeliha Etöz ve Ayhan Yalçınkaya'nın yanı sıra, Mülkiyedeki lisans ve doktora hayatım boyunca varlıklarıyla bana güç veren Ahmet Alpay Dikmen, Aykut Çelebi, Filiz Çulha Zabçı, İlhan Uzgel, Erel Tellal, Erdem Denk, Utku Balaban, Elçin Aktoprak, Duygu Türk, Haldun Yürümez, Özge Özkoç ve Murat Sevinç'i özellikle anmalıyım. Nazan Bedirhanoğlu, lise sıralarından itibaren, binlerce kilometre uzakta yaşarken bile hep yanı başımdaydı.

Hasan Kayalı, dokuz ay boyunca doktora çalışmalarımı University of California San Diegoda sürdürmemi sağladı ve tezimin şekillenmesinde ne yazsam asla yeterince takdir edemeyeceğim katkılarda bulundu. Patrick Adamiak, bu süre boyunca evinin kapılarını bana açtığı gibi, gerçek bir dost oldu; çok zor zamanları anlamlı geçirebilmemi mümkün kıldı. Her ikisine de “medyun-ı şükranım.”

Aydemir Güler, Nevzat Evrim Önal, Tolga Binbay, Anıl Çınar ve metnin editörlüğünü de üstlenen Ahsen Akdal'ın tezin bir kitaba dönüşmesindeki teşvik ve katkılarını anmadan geçemem. Handan Aysever ve Ayhan Keser'e de kitabın yayın aşamasındaki emekleri için çok teşekkür ediyorum.

Özge Yaka, Fatih Yaşlı, Eda Çelik, Celil Kaya ve Özgür Balkılıç tezime ve Osmanlı tarihine dair sonu gelmeyen nutuklarımı dinlemek için hep oraday-

dılar. Serhat Karakayalı beni Berlin’de misafir etme inceliğini gösterdi, Nadir ve Firuze evimden uzakta olduğumu bir an bile hissettirmediler. Eren Karaca en yorgun düştüğüm anlarda “yapabilirsin” demekten hiç vazgeçmedi. Serdar Çelik ve Devrim Koçak zorlu yıllarda omuz başımdaydılar. Annem Belgin ve babam Aykut önce tezin bitmesini, sonraysa kitabın çıkmasını sabırsızlıkla beklediler. Maalesef babam kitabın yayınlanması sürecinde hiç beklemediğimiz bir şekilde aramızdan ayrıldı. Onun bu kitabı eline almasını çok istemiştim, olmadı. Söylenebilecek tek bir söz var, her şey için çok teşekkürler.

İki hayat arkadaşım, Gonca ve Merih, size sadece teşekkür değil, bir özür de borçluyum. Bu yolda en çok minnak ailemden çaldım, zaman zaman sizi yalnız bıraktım. Bu kitabın ilk satırlarını yazmaya başladığımda Merih henüz doğmamıştı, şimdiyse kitabı okumasını sabırsızlıkla bekliyorum. Gonca ise elinizdeki çalışmanın sancılı doğumunda sabır ve özenle, yılgınlığa düştüğümde cesaret vererek, endişelere boğulduğumda sakinleştirerek, fazla sızlandığımda azıcık da paylayarak elimden tuttu. Bugün eğer kendime yürüyecek yeni yollar arayabiliyorsam, bunu herkesten çok ona borçluyum. Her şey için, ama en çok hayatınızda bana bir yer açtığınız için teşekkür ederim. Umarım bu kitap kaybedilenleri bir nebze de olsa unutturur.

Son olarak iki hocama ve iki okula duyduğum şükranı dile getirmeliyim: Benden ümidini hiç kesmeyen, bilgeliğiyle, inadıyla, hayata ve mesleğine duyduğu sevgiyle deniz fenerim olan Melek Fırat ve yazdığım her şeyin külliyatına bir zeyl olarak okunabileceği buzkıran Yalçın Küçük. Yirmi yılı aşkın bir süre boyunca rahle-i tedrislerinden geçtiğim için onur duyduğum, beni ben yapan *Mekteb-i Mülkiye* ve *Ne Yapmalılar*. Onlar olmasaydı, kuşkusuz bu kitap da olmazdı.

Mustafapaşa, Mayıs 2023

GİRİŞ

*Bir sınıfı -veya herhangi başka
bir toplumsal görüngüyü- tanımlamak,
son tahlilde, onun tarihini yazmaktır.¹*

*Tarih, ... evrelerden müteşekkildir
ve eğer bunların içine giremezsek
tarihin de içine giremeyiz.²*

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun XIX. yüzyılı, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda alınan yenilgi sonrasında Osmanlı eski rejimini temellerinden sarsan ve Osmanlı siyasasının temel aktörleri arasında bir iç savaşa dönüşen büyük bir (jeo)politik birikim kriziyle başladı. Düvel-i Muazzama adıyla bilinen emperyal(ist) güçlerin, Osmanlı hâkim sınıfının merkezî ve taşralı mensuplarının, soya dayalı toplulukların ve doğrudan üretici konumundaki köylülerin İmparatorluğun zaten kıt olan kaynakları³ için verdikleri mücadelelerin damgasını vurduğu bu uzun yüzyıl, Devlet-i Aliye'nin Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda tarih sahnesinden silinmesiyle, bir başka büyük krizin ve iç savaşın ortasında sona erdi. İmparatorluk topraklarının Hemingway'in *Yaşlı Adam ve Deniz* romanındaki kılıç balığı misali⁴ her geçen on yılda biraz daha eriyip gittiği bu dönem boyunca, bölgesel iktidar odaklarının merkezî devlete ve birbirlerine karşı verdikleri mücadelelerden, angarya, yüksek vergiler, mülksüzleştirme ve din temelli ayrımcılık karşısında bayrak açan köylü isyanlarına; gayrimüslim nüfusun hedef alındığı geniş ölçekli mezhepçi şiddet olaylarından, soya dayalı toplulukların merkezî hükümetin vergi ve asker talepleri karşısındaki yerel direnişlerine pek çok farklı siyasal çatışmaya tanıklık edildi.

Osmanlı tarihyazımı açısından her dönem zengin bir araştırma gündemi teşkil eden siyasal çatışmaların haiz olduğu bu çeşitlilik, ne yazık ki mevcut literatürde bütünlüklü bir biçimde kapsamış olmaktan uzaktır. Çeşitli top-

1 Derek Sayer, *Soyutlamanın Şiddeti*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Habitus Yayıncılık, 2011, s. 44.

2 Edward P. Thompson, "Peculiarities of the English", *The Socialist Register*, 1965, s. 338.

3 Erik Jan Zürcher, "Osmanlı İmparatorluğu 1850-1922: Kaçınılmaz Çöküş", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, çev. Ergun Aydınoglu İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 67-73.

4 Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler III*, Ankara, Tekin Yayınları, 1987, s. 286.

lumsal öznelerin birbirleriyle ve/veya devletle karşı karşıya geldikleri söz konusu çatışmalar sayısız monografiye konu olsa da, farklı siyasal çatışma biçimlerini ilişkisel bir bütünlük içinde ele alan, karşılaştırmalı bir perspektifle bu biçimlerin ardında yatan karmaşık nedensellik mekanizmalarını ortaya çıkarmaya çalışan, çatışmaların aldıkları somut biçimlerden ziyade temsil ettikleri uzun süreli tarihsel dinamikleri çözümleyen ve bu dinamiklerin bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal alanın geçirdiği "büyük dönüşüm" üzerindeki etkisini önemseyen çalışmaların sayısı son derece sınırlıdır. Öyle ki, birakalım farklı çatışma biçimleri ve dinamikleriyle devlet oluşumu arasındaki ilişkisel bütünlüğü ele almayı, belirli bir çatışma biçimini, örneğin köylü isyanlarını ya da mezhepçi şiddeti uzamsal ve zamansal karşılaştırmaya tâbi tutarak çözümleyen, kuram odaklı ya da yönelimli açıklama çabaları bile, Osmanlı-Türkiye tarihyazımının son yirmi yıl içinde kaydettiği nicel ve nitel sıçramaya rağmen henüz anlamlı bir literatür oluşturamamıştır.⁵

Literatürdeki bu boşluk, büyük oranda, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılındaki siyasal çatışmaların milliyetçi ideoloji, program veya hareketlerden ya da devletle toplum arasındaki çelişkilerden doğan çatışmalara indirgenmesinin, dolayısıyla siyasal çatışmaların çözümlenmesinde ideolojik determinizmden ve tarih ötesi bir devlet-toplum karşıtlığı nosyonundan hareket edilmesinin sonucudur. Zaman zaman çakışan bu iki tutumun, yani siyasal çatışmaları imparatorluktan ulus-devletlere geçiş sürecinin ve milliyetçiliğin kaçınılmaz birer sonucu olarak gören "milliyetçi teleoloji" ile Osmanlı tarihyazımındaki paradigmatik dönüşümlere rağmen hâkimiyetini sürdüren "güçlü devlet geleneği" tezinin etkisinden uzaklaşmak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal çatışmaları ilişkisel bir bütünlük içinde ele almayı ve söz konusu çatışmalarla devlet oluşumunun farklı evreleri arasındaki ilişkileri ortaya koymayı amaçlayan her çaba için bir kalkış noktası olmak zorundadır.

Tarihsel bir fenomeni belirli bir ereğe referansla açıklama, insan eylemini içinde anlam kazandığı ereksellik dolayımıyla anlamlandırma çabası olarak

5 Attila AYTEKİN'in Tanzimat döneminde Cebel-i Lübnan, Canik ve Vidin'de ortaya çıkan vergi isyanlarını konu alan ve Tanzimat dönemi ile İkinci Meşrutiyet öncesindeki vergi isyanlarını karşılaştıran çalışmalarının bu çerçevede önemli bir istisna olduğu söylenebilir. Bkz. E. Attila AYTEKİN, "Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt and the Tanzimat Reforms", *International Review of Social History*, Sayı 57 (2012), s.191-227. E. Attila AYTEKİN, "Tax Revolts During the Tanzimat Period (1839-1876) and Before the Young Turk Revolution (1904-1908): Popular Protest and State Formation in the Late Ottoman Empire", *The Journal of Policy History*, Cilt 25, Sayı 3 (2013), s. 308-333. Yine Osmanlı Ortadoğusu'nda kentlerde yaşanan kolektif şiddet olaylarını İmparatorluğun geçirdiği uzun süreli siyasi dönüşüm çerçevesinde ele alan bir derleme için bkz. U. FREITAG, N. FUCCARO et. al., *Urban Violence in the Middle East. Changing Cityscapes in the Transition from Empire to Nation State*, New York ve Oxford, Berghahn, 2015. Soya dayalı topluluklarla merkezi hükümet arasındaki çatışma ve pazarlığa dayalı ilişkileri karşılaştırmalı bir şekilde çözümleyen iki çalışma, MAURUS REINKOWSKI, *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri*, 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması, çev. Ç. C. DİKMEN, İstanbul, YKY, 2007 ve İsa Blumi, *Rethinking The Late Ottoman Empire, A Comparative Social And Political History Of Albania And Yemen 1878-1918*, İstanbul, ISIS Press, 2003 de mutlaka bu bağlamda zikredilmesi gereken eserlerdir.

tanımlanabilecek olan teleoloji, kökleri antik Yunan felsefesine kadar uzanan, Aydınlanma ile yeni bir soluk kazanmış epistemolojik bir tutumdur.⁶ Ancak teleoloji, milliyetçilik söz konusu olduğunda genellikle felsefi bir konumlanışın değil, yönetsel bir sorunun, optik bir yanılmanın, milliyetçi ideolojinin belirleyiciliğinin, kısacası Marx'a atıfla söyleyebiliriz olursak görüntüyle öz arasındaki farka dair kavrayışsızlığın⁷ ürünü olarak ortaya çıkar ve tarihsel hakikate yaklaşma çabasının önünde aşılması güç bir engel teşkil eder. İçselleştirdiği teleolojik bakışın bilincinde olmayan araştırmacı, tarihsel bir olayı ya da gelişmeyi açıklarken gidişatın hep o yönde olduğunu, tarihin adeta oraya doğru kesintisiz bir şekilde aktığını varsayar.⁸ Daha sonra ortaya çıkmış birtakım siyasal, iktisadi ve toplumsal gelişmelerin nedenlerini geçmişte ararken, karşısına çıkan tarihsel olgu ve süreçleri, incelediği gelişmenin bu akış içindeki zorunlu nedenleri olarak tespit etme, dahası bu gelişme açısından anlam taşımayan etmenleri göz ardı etme eğilimine girer.⁹ Bu durum tarihsel zenginliğin pek çok vechesinin karartılmasına yol açtığı gibi, bir fenomenin farklı tarihsel evrelerini aynılaştırma tehlikesini de içinde barındırır.¹⁰ Zira milliyetçi teleoloji söz konusu olduğunda, milliyetçiliğin galebe çaldığı “anı” önceleyen bütün farklı siyasal çatışma biçimleri, Osmanlı İmparatorluğu örneğindeyse bütün bir XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi, tekil ulusların kendilerini gerçekleştirme hikâyelerine, adeta ulus-devletin ön tarihine indirgenir.¹¹

Oysa, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesinden önceki döneme ilişkin münhasıran “ulusal” tarihler yazılmasını meşru gösterebilecek hiçbir şey yoktur.¹² Tarihsel süreç “ekspres bir trenin yolcularını güneşli bir ovada bırakana dek hızla ilerlediği” ve durağa ulaşılan kadar “yolcuların kuşaklar boyunca karanlık içinde doğup, yaşayıp öldükleri” bir tünel olarak görülemez.¹³ Analogiyi sürdürecektir olursak, Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, aynı trende fakat farklı kompartımanlar içinde “ulus-devlet” durağına doğru ilerleyen, dolayısıyla aynı güzergâhı takip eden mefruz uluslar tasavvuru, hem

6 Henning Trüper, Dipesh Chakrabarty ve Sanjay Subrahmanyam, “Introduction: Teleology and History -Nineteenth-century Fortunes of an Enlightenment Project”, *Historical Teleologies in the Modern World*, der. H. Trüper, D. Chakrabarty ve S. Subrahmanyam, Londra ve New York, Bloomsbury Academic, 2015, s. 3 (3-24).

7 Karl Marx, *Capital*, Cilt 3, Harmondsworth, Penguin Books, 1981, s. 956.

8 Mark Mazower, *Balkanlar*, çev. Ayşe Ozil, İstanbul, Alfa, 2014, s. 133.

9 Charles Tilly, *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, New York, Cambridge University Press, 2004, s. 38.

10 Doğan Çetinkaya, “1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik”, *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek*, der. Ferdan Ergut, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 14.

11 Erik J. Zürcher, *Turning Points and Missed Opportunities in the Modern History of Turkey: Where Could Things Have Gone Differently?* *Young Turk Legacy and Nation Building*, Londra, I. B. Tauris, 2010, s. 286. (285-295)

12 Isa Blumi, *Reinstating the Ottomans, Alternative Balkan Modernities*, Palgrave MacMillan, 2011, s. 7.

13 Thompson, *op. cit.*, s. 358.

tarihsel sürecin ardındaki karmaşık nedensellik mekanizmalarının üzerindeki örtüyü kalınlaştırır hem de bizatihi milliyetçi ideolojinin tarih aracılığıyla biteviye yeniden üretilmesine neden olur. Nitekim, ulus-devletlere geçiş sürecinin kaçınılmaz, alternatifsiz, üstüne üstlük milliyetçi hareketlerin bilinçli ve programlı mücadelelerinin sonucu olduğu fikri, bizatihi milliyetçilikle malul, idealist ve seçkin bir tarih okumasının sonucudur.¹⁴ Ancak, bu yeniden üretim için araştırmacının belirli bir milliyetçiliğin doğrudan etkisi altında olması ya da çalışmalarını bilinçli olarak ulus-devletin tarih yoluyla meşrulaştırılmasına vakfetmesi gerekmez. Milliyetçi teleoloji, milliyetçi ideolojiyi, ulus-devletin ve ona giden yolun kaçınılmazlığını, alternatifsizliğini ve doğallığını vaaz ederek, bir anlamda onu tarihsel bağlamından kopararak besler. Böylece, ideolojik ve siyasi olarak milliyetçiliğe karşı olan bir araştırmacı bile milliyetçi teleolojinin etkisi altında kalabilir, dahası onu yeniden üretebilir.¹⁵

Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine ilişkin literatürün bütünüyle böylesi bir indirgeme ve milliyetçi teleolojiyle malul olduğunu söylemek haksızlık olacaktır. Bir yandan 1990 sonrasında ulus-devletin aşınması ve küreselleşme tartışmalarına koşturarak akademik ilginin ulustan ve milliyetçi hareketlerden uzaklaşması¹⁶ ve Amerikan hegemonyasının ideolojik gündemiyle de örtüşen imparatorluk çalışmalarının yeni bir ağırlık kazanması,¹⁷ diğer yandansa Osmanlı-Türkiye tarihyazımının, aşağıdan tarih, toplumsal tarih, toplumsal cinsiyet tarihi, maduniyet çalışmaları gibi yeni araştırma gündemleriyle tanışması, inceleme nesnesi olarak uluslaşma pratiklerinin ya da milliyetçi hareketlerin ötesinde farklı yerel, bölgesel ya da emperyal aktörleri ve ilişkileri

14 James L. Gelvin, "Arab Nationalism: Has a New Framework Emerged?", *International Journal of Middle East Studies*, Sayı 41 (2009), s. 10; Michael Reynolds, İmparatorlukların Çöküşü, çev. Yücel Aşkoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 20.

15 Örnek vermek gerekirse, Türkiye'de liberal tarihyazımının önde gelen isimleri arasında yer alan ve milliyetçilikle mesafesi herkesçe bilinen Mete Tunçay'ın kaleme aldığı şu satırlar, milliyetçi teleolojinin ne denli etkili olduğunun bir göstergesidir: "Türk modernizasyonu" dedim. Dönem Tanzimat dolayları ya da 19. Yüzyılın ilk yarısı olduğuna göre 'Osmanlı modernleşmesi' demek daha yerinde olabilirdi. Ama, hayır; yüzyıl içinde geriye Osmanlı'dan bir şey kalmadı, ama Türkiye kaldı. Ayrıca, Osmanlı çatısı altındaki öbür Anasır kendi modernleşmelerini hayli izole biçimde, her biri kendi içinde yaşadı; onun için bunların hepsini aynı şemsiye altında toplayacak bir 'Osmanlı' nitelemesi pek uygun görünmüyor. Gerçi bu, dağılmadan sonra herkesin kendi 'ulusal' tarihini yazmaya girişmesinden ötürü böyle görünüyor olabilir. Ama ideoloji her zaman özeldir ve öznel olması gücünü azaltmaz; bugün de bizde ve komşumuz 'eski Osmanlılar' da yaygın inanç bu doğrultuda." Mete Tunçay, "Türkiye'de Sosyalizm Tarihinin Ana Çizgileri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* 8, Sol, der. Murat Gültekinil, İstanbul, İletişim, 2014, s.23.

16 Bu açıdan, Maria Todorova'nın 1997'de yaptığı "birer etnik ve dinsel mozaik olan toplumlara ulus-devletleri ihraç edip uluslar mozaiki yerine ulus-devletler mozaiki yaratmanın sonuçları üzerine alçakgönüllülikle yeniden düşünme" çağrısı karşılık bulmuş gibi gözükmektedir. Maria Todorova, *Balkanları Tahayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İstanbul, İletişim, 2003, s. 371. Ayrıca bkz. Christine Philiou, "The Paradox of Perceptions: Interpreting the Ottoman Past through the National Present", *Middle Eastern Studies*, Cilt 44, Sayı 5 (Eylül 2008), s. 661-675.

17 Herfried Münkler, İmparatorluklar, Eski Roma'dan ABD'ye Dünya Egemenliğinin Mantığı, çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul, İletişim, 2009, s. 9.

seçen yeni bir tarihçi kuşağının ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹⁸ Böylece, gerek her bir uluslaşma pratiğine gerekse genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne dair milliyetçi önkabulleri ve geleneksel anlatıları sorgulayan revizyonist bir literatür şekillenmiştir.¹⁹ Bu literatür çerçevesinde, alternatif imparatorluk tahayyüllerinin oluşumu, modernleşme ve yurttaşlık deneyimlerinin çeşitliliği, farklı etnik, dinî ve toplumsal grupların birlikte yaşama pratikleri gibi başlıklar üzerinde durulmuş, Osmanlı tarihinin yazılmasında çatışma kadar uzlaşma ve etkileşimin de hesaba katılması gerektiği ileri sürülmüştür.²⁰

Tarihsel araştırmanın odağının milliyetçilikten daha geniş bir toplumsal ve siyasal ilişkiler alanına kayması, milliyetçi anlatının gölgesinde kalmış pek çok gelişmenin tarihyazımının gündemine girmesini sağlamış olsa da, Sohrabi'nin söz konusu revizyonist literatürün Osmanlı tarihyazımında yeni bir ortodoksi haline geldiğine ilişkin iddiasına ihtiyatla yaklaşmak gerekir.²¹ Revizyonist literatür, toplumsal ve siyasal dönüşümlerde milliyetçiliğin oynadığı rolü tartışmaya açmakla birlikte, çubuğu uzlaşma ve etkileşime doğru fazla bükmüş ve siyasal çatışma dinamiklerinin birbirleriyle iç içe geçmiş, girift ve çoğul yapısını açıklamak üzere alternatif ve tutarlı bir kuramsal çerçeve ya da anlatı ortaya koyamamıştır. Bu, bir yandan siyasal çatışmalar söz konusu olduğunda

18 James Gelvin, *Divided Nationalities, Nationalism and the Mass Politics in Syria at the Close of Empire*, Berkeley, University of California Press, 1998, s. 11.

19 Nader Sohrabi, "Reluctant Nationalists, Imperial Nation-State, and Neo-Ottomanism: Turks, Albanians, and the Antinomies of the End of Empire", *Social Science History*, Sayı 42 (Kış, 2018), s. 838. Söz konusu revizyonist literatürün Osmanlı çalışmalarında hâkimiyet kazanması 1990 sonrasında damgasını vuran akademik ve ideolojik eğilimlerle yakından ilgili olmakla birlikte, milliyetçilik odaklı anlatıları tartışmaya açan ilk revizyonist girişimin hayli erken bir tarihte C. Ernest Dawn'ın çalışmalarıyla Arap tarihyazımı bağlamında ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Dawn'ın önemli makalelerinin yer aldığı bir derleme için bkz. C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, Urbana, University of Illinois Press, 1973. Eleştirel bir değerlendirme için bkz. Rashid Khalidi, "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment", *The Origins of Arab Nationalism*, der. Rashid Khalidi et. al., New York, Columbia University Press, 1991, s. 50-69.

20 Söz konusu literature dâhil edilebilecek başlıca çalışmalar şunlardır: George W. Gawrych, "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community, 1800-1912", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 15, Sayı 4 (Kasım, 1983), s. 519-536; İsa Blumi, *op. cit.*; Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türcan Yöney, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998; James Gelvin, *op. cit.*; Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers*, Stanford, Stanford University Press, 2011; Julia Phillips Cohen, *Osmanlılaşmak, Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, çev. Feyyaz Şahin, İstanbul, Alfa, 2017; Nicholas Doumanis, *Before the Nation, Muslim-Christian Coexistence and its Destruction in Late Ottoman Anatolia*, Oxford, Oxford University Press, 2013; Maurus Reinkowski, "Late Ottoman rule over Palestine: its evaluation in Arab, Turkish and Israeli histories, 1970-90", *Middle Eastern Studies*, Cilt 35, Sayı 1 (1999), s. 66-97; Janet Klein, "Kurdish nationalists and non-nationalist Kurds: rethinking minority nationalism and the dissolution of the Ottoman Empire, 1908-1909", *Nations and Nationalism*, Cilt 13, Sayı 1 (2007), s. 135-153; Vangelis Kechriotis, "Greek Orthodox, Ottoman Greeks or Just Greeks? Theories of Coexistence in the Aftermath of the Young Turk Revolution", *Études Balkaniques*, Sayı 1 (2005), s. 51-71; Yuval Ben-Bassat ve Eyal Ginio, *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*, Londra, I. B. Tauris, 2015; Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores, Violence, Ethnicity and the End of the Ottoman Empire 1912-1923*, New York, Oxford University Press, 2009.

21 Sohrabi, *loc. cit.*

devlet-toplum karşıtlığı başta olmak üzere mekanik açıklamalarla yetinilmesine neden olurken, diğer yandan da bırakılan boşluğun bizatihi revizyonist literatürle benzer düşünsel kaynaklardan beslenen, ancak milliyetçi teleolojinin yeniden üretildiği bir başka eğilim tarafından doldurulmasıyla sonuçlanmıştır.

Osmanlı çalışmalarının merkezini giderek ABD'ye kaydığı bir dönemde, revizyonist literatürü de beslemiş olan küreselleşmeci liberal ideolojinin etkisi altındaki ulus-devlet eleştirisi ve ulus-devletin tarihsel alternatifi olarak imparatorluklara yönelen ilgi,²² 2000'li yıllarda Türkiye'nin siyasi-ideolojik ikliminde yaşanan dönüşümle güçlü bir etkileşime girmiştir. Ulus-devletin tarihsel meşruiyetinin tartışmaya açılmasıyla birlikte İmparatorluğun çöküşüne eşlik eden etnik/mezhepçi şiddet ve Anadolu coğrafyasındaki gayrimüslim nüfusun zorunlu göç ve fizikî imha yoluyla tasfiyesi üzerine yoğunlaşan çalışmaların sayısında kayda değer bir artış yaşanmıştır.²³ Bu çalışmaların önemli bir bölümünde, bu kez ulus-devletlerin tarihsel meşruiyetini tesis etmek değil, aksine sorgulamak amacıyla, milliyetçilik hem ideolojik bir güç hem de uygulamaya geçirilen siyasal bir program olarak anlatıların merkezine yerleştirilmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet sonrasında yaşanan siyasal gelişme ve çatışmalar, iktidardaki Türk milliyetçiliğinin millî iktisat, demografi mühendisliği, etnik temizlik ve asimilasyon gibi araçlarla yürüttüğü ulus inşa projesi ve bu projeye gayr-i Türk unsur tarafından verilen tepkiler çerçevesinde ele alınmıştır.²⁴ Bu bağlamda siyasal çatışmalar salt bir ideolojinin etkisiyle açıklanır ve ideolojik determinizm yeniden üretilirken,²⁵ söz konusu ideolojinin doğuşu ve siyasal

22 Tarihyazımındaki bu eğilimin tahlili ve eleştirisi için bkz. Harry Harootunian, *İmparatorluğun Yeni Kılığı, Kaybedilen ve Tekrar Ele Geçirilen Paradigma*, çev. Erkal Ünal, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2006. Bu eğilim Osmanlı tarihyazımı üzerindeki etkilerine dair bir yorum için bkz. Nadir Özbek, "İmparatorluk Tartışmalarında Radikal Bir Açılım", *Virgöl*, Sayı 101 (2006), s. 14-16.

23 Bir hayli geniş olan ve yeni çalışmalarla genişlemeyi sürdüren bu literatürün burada kapsayıcı bir listesini sunmak mümkün olmamakla birlikte, milliyetçi teleolojinin yeniden üretildiği başlıca eserler arasında şunlar sayılabilir: Uğur Ümit Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası, Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul, İletişim, 2016, s. 25; Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği*, İstanbul, İletişim, 2008; Fuat Dündar, *Kahir Ekseriyet, Ermeni Nüfus Meselesi (18178-1923)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012; Taner Akçam, "Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul, İletişim, 2008; Nesim Şeker, "Demographic engineering in the late Ottoman empire and the Armenians", *Middle Eastern Studies*, Cilt 43, Sayı 3 (2007), s. 461-474; Fatma Müge Göçek, *Denial of Violence*, New York, Oxford University Press, 2015; David Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge, 2007.

24 Ramazan Hakkı Öztan, "Point of No Return Prospects of Empire after the Ottoman Defeat in the Balkan Wars (1912-1913)", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Sayı 50 (2018), s. 65-66.

25 Yektan Türkylmaz'ın Ermeni soykırımı tartışmaları bağlamında, soykırımı Türkçü ya da Panislamist bir devlet oluşum projesinin kaçınılmaz bir sonucu olarak sunan yaklaşımlarda tespit ettiği ideolojik determinizm, siyasal çatışmaları Türk milliyetçiliğinin ulus inşa programı ve bu programa verilen tepkiler üzerinden açıklayan teleolojik yaklaşımların paylaştığı, ortak bir yönemseldir. Yektan Türkylmaz, *Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatolia, 1913-1915*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham (Duke University), 2011, s. 17.

etkisinin başlangıcı da mümkün olduğunca erken bir tarihe çekilmiştir.²⁶ Bu yeni “hegemonik” literatür çerçevesinde, uzun yıllar boyunca resmî tarihin gölgesinde bırakılmış tarihsel süreçler yeniden tartışmaya açılmakla birlikte, siyasal çatışmaların temsil ettiği tarihsel dinamikler gölgede kalmaya devam etmiş, siyasal çatışmalarla devlet oluşumu arasındaki karşılıklı ilişkiyse tek yönlü bir belirlenim ilişkisi olarak tasavvur edilmiştir. Bunun sonucunda da Kemalist Cumhuriyet’in 1923 sonrasında uyguladığı ulus inşa politikaları geçmişe yansıtılarak, Osmanlı’nın son dönemi, İmparatorluğun çok dinli ve çok etnisiteli yapısı nedeniyle söz konusu politikaların yoğun bir şiddetle uygulandığı bir geçiş evresine indirgenmiştir.

Söz konusu indirgeme, aynı zamanda, milliyetçi teleolojinin, yukarıda siyasal çatışmalara ilişkin literatürdeki boşluğun ikinci kaynağı olarak zikredilen Osmanlı-Cumhuriyet tarihyazımına hâkim olan devlet-toplum karşıtlığı nosyonu ve süreklilik algısıyla çakışmasının da ürünüdür. İmparatorluk coğrafyasına yukarıdan dayatılan ulus inşa projesi, altı yüz yıllık güçlü devlet geleneğinin, modern bir ideolojiyle kuşanmış halde topluma şekil vermek üzere şiddet araçlarını devreye soktuğu özel bir uğrak olarak görülmektedir.²⁷ Her ne kadar bu uğrak, hem güncel siyasi değeri hem de imparatorluktan ulus-devlete geçişi imlemesi nedeniyle özel bir önem taşısa da, devlet-toplum karşıtlığını ve bu karşıtlığın sürekliliğini temel alan yaklaşımlar, daha genel olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun XIX. yüzyılda geçirdiği “büyük dönüşümün” ve bu dönüşüme eşlik eden siyasal çatışmaların açıklanması açısından da, Osmanlı tarihyazımında yaşanan paradigmatik değişimlere karşın etkisini ve hegemonik gücünü korumaktadır.

Cem Emrence, sosyal bilimler alanında toplumsal dönüşümü açıklama iddiasındaki üç paradigmanın, Osmanlı tarihyazımında da birbirinden farklı üç dalgaya kaynaklık ettiğini belirtir. Yapısal-işlevsecilik, yapısalcı makro analizler ve post-yapısalcılık şeklinde sıralanabilecek bu üç paradigmanın üzerinde yükselen Osmanlı tarihyazımındaki dalgalar, sırasıyla modernleşme teorisine, “bağımlılık okulu” ile onun kuramsal bir türevi olarak görülebilecek “dünya-sistemi” teorisine ve post-kolonyal teoriye dayanan çalışmalar şeklinde tezahür

26 Özellikle İttihat ve Terakkinin yaygın olarak kabul edilen aksine 1913 sonrasında değil, henüz iktidara gelmeden önce Türk milliyetçiliği gündemiyle hareket ettiğini, 1908 devrimiyle birlikteyse Türkçü ideolojisini taktik olarak bir süreliğine geri çektiğini ileri süren Şükrü Hanioglu’nun söz konusu literatür üzerindeki etkisi büyüktür. Hanioglu’nun konuyla ilgili tezleri için bkz. M. Şükrü Hanioglu, “Turkism and the Young Turks, 1889-1908”, *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post Nationalist Identities*, der. Hans-Lukas Kieser, Londra, I. B. Tauris, 2006, s. 3-19; Şükrü Hanioglu, “Turkish Nationalism and the Young Turks 1889-1908,” *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, der. Fatma Müge Göçek, Albany, SUNY Press, 2002, s. 85-98; M. Şükrü Hanioglu, “The Young Turks and the Arabs before the Revolution of 1908”, *The Origins of Arab Nationalism*, der. Rashid Khalidi et. al., New York, Columbia University Press, 1991, s. 31-49.

27 Bu yaklaşıma ilişkin erken tarihli bir tespit ve tartışma için bkz. Sungur Savran, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e: Türkiye’de Burjuva Devrimi Sorunu”, *11. Tez*, Sayı 1 (1985), s. 173-214.

etmiştir.²⁸ Bu dalgaların her biri, 1950 sonrasında Osmanlı tarihyazımının kıyılarını döver ve yerini kendisinden sonra gelecek dalgaya bırakmak üzere çekilirken, geride Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda geçirdiği dönüşüme temel bir dinamik atfeden ve dönüşümün hikâyesini bu temel dinamiğin etrafında ören birer büyük anlatı bırakmıştır. Dayandıkları kuramsal, hatta epistemolojik geleneklerle, işaret ettikleri temel dinamikler birbirinden farklı olsa da, bütün bu büyük anlatılarda, Osmanlı tarihyazımı üzerinde etkili olmayı sürdüren ortak bir ağırlık merkezi tespit edilebilir. Söz konusu paradigmalardan dışında kalan çalışmaları dahi kendisine doğru çeken²⁹ bu ağırlık merkezi, en özlü ifadesini “güçlü devlet geleneği tezi”nde³⁰ bulur ve bu tez, bir yandan siyasi, iktisadi ve kültürel dönüşümlerin faili olarak toplumsal sınıflardan özerk bir “güçlü” devletin, diğer yandansa Osmanlı devletinin kuruluşundan (hatta belki de Doğu Roma'dan) günümüze uzanan bir “geleneğin” varlığına atıfta bulunur.

Her üç paradigmatik dalga da kökenleri modernite öncesi Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin partikülarist anlatılarda yatan³¹ “güçlü devlet geleneği” tezinin XIX. yüzyıldaki dönüşüm bağlamında yeniden üretilmesiyle sonuçlanan bir toplumsal değişim ve siyasal çatışma kurgusuna sahiptir. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından sömürgecilik sonrası yeni ulus-devletlerin Batının siyasi-iktisadi yörüngesinde inşasının kuramsal altyapısını oluşturmak üzere geliştirilmiş olan modernleşme teorisi, geleneksel toplumdaki modern topluma geçişi lineer ve seçkinlerin faili olduğu bir süreç olarak tanımlamış,³² bu

28 Cem Emrence, “Three waves of late Ottoman historiography, 1950–2007”, *MESA Bulletin*, Cilt 41, Sayı 2 (2007), s. 137–51. Emrence'nin söz konusu üç dalganın eklektik bir sentezine dayanan kendi önerisi için bkz. Cem Emrence, “Imperial Paths, Big Comparisons: The Late Ottoman Empire”, *Journal of Global History* Sayı 3 (2008), s. 289–311.

29 Devlete toplum karşısında ontolojik bir özerklik atfeden yeni-Weberci tarihsel sosyolojiden mülhem çalışmaların, bu ağırlık merkezinin çekimine kapılması şaşırtıcı olmamakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin yeni-Marksist yorumlama denemelerinin de sınıf mücadelesine odaklanmak yerine devlet-toplum karşıtlığını yeniden ürettikleri görülmektedir. İlk gruba giren çalışmalar için bkz. Ellen Kay Trimmer, *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*, New Brunswick, Transaction Books, 1978; Tim Jacoby, *Social Power and the Turkish State*, Londra ve New York, Frank Cass, 2004. Yeni-Marksist yorumlar için bkz. Kerem Nişancıoğlu, “The Ottoman origins of capitalism: uneven and combined development and Eurocentrism”, *Review of International Studies*, Cilt 40, Sayı 2 (2013), s. 325–347 ve Eren Düzgün, “Capitalism, Jacobinism and International Relations: Re-interpreting the Ottoman path to modernity”, *Review of International Studies*, Cilt 44, Sayı 2 (2017), s. 252–278.

30 Güçlü devlet geleneği tezi ve bu tezin Osmanlı tarihyazımındaki hâkim konumu için bkz. Demet Dinler, “Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneği Tezi’nin Eleştirisi”, *Praksis*, Sayı 9 (2003), s.17-54; Ali Rıza Güngen ve Şafak Erten, “Approaches of Şerif Mardin and Metin Heper on State and Civil Society in Turkey”, *Journal of Historical Studies*, Sayı 3 (2005), s. 1-14 ve İlkay Yılmaz, “Osmanlı-Türkiye Tarih Yazımındaki Temel Eğilimler ve Eleştiriler Çerçevesinde Bürokrasiye Yaklaşım Biçimleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt 11, Sayı 21 (2012/1), s. 119-147.

31 Elinizdeki çalışmanın Osmanlı eski rejimini konu edinen Birinci Bölümü’nde daha ayrıntılı olarak ele alınacak olmakla birlikte, burada söz konusu partikülarist yaklaşımların biri Weberci patri-monyalizm, diğeri ise Marxgill Asya tipi üretim tarzı tahlilleri olmak üzere iki kaynaktan beslendiğini belirtmekle yetinelim.

32 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, İletişim, 2005, s. 51.

teorinin Osmanlı-Cumhuriyet tarihyazımına tercümesiye, Osmanlı patrimonyal geleneğinin taşıyıcısı olan bir grup bürokrat-seçkinin imtiyazlı konumlarını korumak üzere, Batı normlarında toplumu yukarıdan aşağıya doğru dönüştürme çabaları şeklini almıştır.³³ Modernleşmeyi temsil eden bürokrat-seçkinlerin devlet iktidarını kullanarak Batı kaynaklı modernleşme programını Osmanlı toplumuna dayatma girişimi, geleneksel toplumsal kesimlerin tepkisiyle karşılaşmış ve modernleşme ile gelenek arasındaki bu gerilim, toplumsal, siyasal ve kültürel alanlarda bir merkez-çevre çatışmasının doğmasına neden olmuştur.³⁴

Devlet-toplum karşıtlığına dayanan benzer bir toplumsal değişim ve siyasal çatışma kurgusu, modernleşme teorisinin eleştirisi üzerine inşa edilen ve Batılı olmayan toplumların geri kalmışlığını geleneksel yapıların direnci yerine, dünya kapitalist sistemine eşitsiz bir biçimde eklemeleriyle açıklayan bağımlılık okulu yaklaşımı ve dünya-sistemi teorisinden beslenen çalışmalarda da karşımıza çıkar. Özellikle en önemli uygulama alanlarından birini Osmanlı çalışmalarında bulan dünya-sistemi teorisi çerçevesinde,³⁵ Weberci patrimonyalizm kavramı yerini Marxgil “Asya tipi üretim tarzı” ya da Braudelci “yeniden dağıtımçı dünya imparatorluğu” kavramlarına bırakırken, İmparatorluğun dünya-sistemine eklemene sürecinde bir “devlet sınıfı” olarak tanımlanan Osmanlı bürokrasisine belirleyici bir rol atfedilmiş ve devletin merkezleşmesini gerektiren bu süreç içerisinde bürokratik sınıfın toplumdaki farklı grupların çıkarlarını uzlaştırabilen “hegemonik” niteliğini yitirerek “zora” ağırlık verdiği ileri sürülmüştür.³⁶ Bu anlatıya göre, geleneksel bürokrasinin görece gücü ve özerkliği, bu kesimin kendi çıkarlarının korunmasına

33 Modernleşme teorisinden beslenen literatür bir hayli geniştir ve Osmanlı-Cumhuriyet tarihyazımında birbirinden çok farklı pozisyonlara sahip araştırmacıların eserlerini içerir. Genel bir literatür değerlendirmesi için bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 10-19. Klasik anlatılar için bkz. Stanford Shaw ve Ezel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, İstanbul, Arkadaş, 2008.

34 Bu yaklaşımın kurucu metinleri için bkz. Şerif Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul, İletişim, 2003, s. 35-78 ve Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği*, Ankara, Ongun Kardeşler Matbaası, 1974.

35 M. Asım Karaömerlioğlu, “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 91 (Kış, 2001-2002), s. 89. Dünya-sistemi teorisini Osmanlı çalışmaları bağlamında kullanan başlıca çalışmalar için bkz. Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim, 2005; Huri İslamoğlu (der.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul, Belge, 1993; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018. Bağımlılık okulundan esinlenen çalışmalar için bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1998; İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014; Stefanos Yerasimos, *Azgelmişlik Sürecinde Türkiye*, çev. Babür Kuzucu, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1975 ve Fikret Başkaya, *Yediyüz, Osmanlı Beyliği’nden 28 Şubat’a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*, Ankara, Özgür Üniversite, 2007.

36 Huri İslamoğlu-İnan, “Introduction: ‘Oriental despotism’ in World-system perspective”, *The Ottoman Empire...*, s. 20-21 ve Keyder, *op. cit.*, s. 44.

dayanan toplum projesinin, periferileşme sürecinin temsilcisi olan ve büyük çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan tüccarlarla ve temsil ettikleri toplumsal düzenle çatışması sonucunu doğurmuştur.³⁷

Osmanlı tarihyazımının post-kolonyal teoriden ve maduniyet çalışmalarından beslenen son paradigmatik dalgasıya seçkinlerin devlet eliyle inşa ettikleri kolonyal iktidar pratiklerine odaklanmıştır.³⁸ Bu pratiklerin toplumun daha “okunur”³⁹ kılınmasını ve toplumda var olan farklılıkların düzenlenmesini, bu mümkün olmadığında “kolonyal farklılık siyaseti” vasıtasıyla Osmanlı merkezi ile taşrası arasında hiyerarşik bir ilişki kurulmasını amaçladığı ileri sürülmüştür.⁴⁰ Bu ilişkiyi meşrulaştıran bir söylem olarak “vazife-i temdin”in ya da bir tür *mission civilisatrice alla turca*’nın⁴¹ eşlik ettiği devlet-toplum çatışması da, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e uzanan bir süreklilik içinde muktedirler-madunlar çatışması biçiminde yeniden formüle edilmiştir. Bu çatışmalı ilişkide merkez kendi kültürel normlarını taşraya dayatmak için Avrupa’dan ödünç alınan sömürgeci bir söyleme ve zora başvururken, başta soya dayalı topluluklar olmak üzere periferik nüfus gruplarından oluşan madunlar da müzakere ve direnişten müteşekkil bir repertuarla sömürgeleştirilmeye karşı koymaya çalışmıştır.

Kuşkusuz Osmanlı tarihyazımındaki her paradigmatik dalga, kapsamlı eleştirilerin konusu olabilir ve olmuştur. Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet oluşumu ve siyasal çatışma dinamikleri açısından tartışmaya açılması gereken nokta, söz konusu paradigmanın paylaştığı ve burada kendi içlerindeki farklılıkları göz ardı etme pahasına ortaya konmaya çalışılan or-

37 *Ibid.*, s. 55. Göçek de, bürokratik burjuvazi ile ticari burjuvazi arasındaki bu çatışmayı, Osmanlı Batılılaşmasının ve toplumsal değişimin merkezine oturturken benzer bir çözümleme yapmaktadır. Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü, Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İbrahim Yıldız, Ankara, Ayraç, 1999. Burjuvazi ile bürokrasiyi karşıtlık içinde tanımlayan bu yaklaşımın erken tarihli bir eleştirisi için bkz. Korkut Boratav, “Book Review: State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development”, *Review of Radical Political Economics*, Cilt 25, Sayı 1, (1993), s. 129-141.

38 Bu alandaki önemli çalışmalar için bkz. Selim Deringil, “‘They Live in a State of Nomadism and Savagery’: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate”, *Comparative Studies in Society and History* Cilt 45, Sayı 2 (Nisan, 2003), s. 311-342; Usama Makdisi, “Ottoman Orientalism”, *American Historical Review*, Cilt 107, Sayı 3 (2002), s. 768-796; Thomas Kühn, “Shaping and Reshaping Colonial Ottomanism: Contesting Boundaries of Difference and Integration in Ottoman Yemen, 1872-1919”, *Comparative studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Cilt 27, Sayı 2 (2007), s. 315-331; Jens Hanssen. Thomas Philipp ve Stefan Weber (der.), *The Empire in the City, Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, Beyrut, 2002.

39 Bu kavram için bkz. James Scott, *Devlet Gibi Görmek*, çev. Nil Erdoğan, İstanbul, Versus, 2008.

40 Osmanlı tarihyazımındaki post-kolonyal dönüme eleştirel bir şekilde ele alan çalışmalar için bkz. Edip Gölbaşı, “19. Yüzyıl Osmanlı Emperyal Siyaseti ve Osmanlı Tarih Yazımında Kolonyal Perspektifler”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 13 (Güz, 2011) s. 199-222; Özgür Türesay, “L’Empire ottoman sous le prisme des études postcoloniales. À propos d’un tournant historiographique récent”, *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, Sayı 60-2 (2013/2), s. 127-145 ve Vangelis Kechiriotis, “Postcolonial Criticism Encounters Late Ottoman Studies”, *Historien*, Cilt 13 (2013), s. 39-46.

41 Christoph Herzog ve Raoul Motika, “Orientalism Alla Turca: Late 19th/Early 20th Century Ottoman Voyages into the Muslim ‘Outback.’”, *Die Welt Des Islams*, Cilt 40, Sayı 2 (2000), s. 139-195.

tak izlektir. Bu izlekte, bir yandan tercih edilen temel dinamik çerçevesinde devlet oluşumunun müteakip evreleri arasındaki farklılıklar ve dolayısıyla bu farklılıkların siyasal çatışmalar üzerindeki etkileri önemsizleştirilmiş, öte yandansa siyasal çatışmalar bu temel dinamik tarafından belirlenen tekil bir çatışma biçimine indirgenmiştir. Modernleşme, periferileşme ya da kolonizasyon, Tanzimat'tan İstibdat'a, oradan da II. Meşrutiyet üzerinden Cumhuriyet'e uzanan Osmanlı-Türkiye devlet oluşumunun farklı evreleri boyunca devlet iktidarını elinde tutan seçkinler marifetiyle hedefine doğru ilerlerken, "devlet", karşısında ilk anlatıda geleneksel değerlerin temsilcisi taşra eşrafını, ikincisinde kapitalistleşmenin sürükleyicisi gayrimüslim orta sınıfları, üçüncüsünde ise içinde buldukları "hal-i vahşet ve bedeviyet"ten zorla kurtarılmaya çalışılan periferik nüfus gruplarını bulmuş, siyasal çatışmalar devlet ile muarızları arasındaki mücadeleye indirgenmiştir.

Diner'in de belirttiği gibi, istisnasız her tarih anlatısının temelinde, tarihsel gerçekliklerin karmaşıklığının ve çeşitliliğinin anlamlı bir şekilde indirgenmesi yatar.⁴² Ancak indirgemenin anlamlı olup olmadığını belirleyen şey, anlatının söz konusu karmaşıklığı ve çeşitliliği ne ölçüde aydınlattığı ya da kararttığıdır. Milliyetçi teleolojinin demir pençesinden ve/veya tarihyazımındaki bahsi geçen ağırlık merkezinin çekim etkisinden kurtulamamış anlatılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda tanıklık edilen siyasal çatışmaların haiz olduğu karmaşıklığın ve çeşitliliğin kavranmasında, özellikle de siyasal çatışmalarla devlet oluşumu arasındaki etkileşimin ortaya konmasında aydınlattıklarından daha fazlasını karartmıştır. Bu anlatılar çerçevesinde farklı siyasal çatışma dinamikleri arasındaki ilişkisel bütünlük göz ardı edilmiş, bu dinamiklerin somut yansımaları olan siyasal çatışma biçimleri, iç içe geçtikleri tarihsel uğraklarda dahi, birbirlerinden bağımsız siyasal süreçler olarak ele alınmış, sonuç olarak siyasal çatışmalarla devlet oluşumu arasındaki eş-kurucu (*co-constitutive*) ilişki ortaya konulmadığı ölçüde, milliyetçi teleoloji ile güçlü devlet geleneği tezi de yeniden üretilmeye devam etmiştir.

Bu çalışma, milliyetçi teleoloji ile güçlü devlet geleneği tezinin aşılmasının, XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal çatışma dinamikleri ile devlet oluşumu arasındaki ilişkinin, toplumsal artığın temellükü ve paylaşımına, bir başka deyişle sömürü olgusuna dayanan sınıf mücadelesi bağlamında çözümlenmesiyle mümkün olduğu önermesinden hareket etmektedir. Sınıf mücadelesi, ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı siyasal çatışma biçimlerini, ikinci olarak siyasal çatışmalarla devlet oluşumunun eş-kurucu karakterini birbirine bağlayabilecek, Osmanlı tarihyazımının "kayıp halkasıdır."

42 Dan Diner, *Yüzyılı Anlamak, Evrensel Bir Tarih Yorumu*, çev. Hulki Demirel, İstanbul, İletişim, 2009, s. 9.

Chris Wickham'ın da dile getirdiği üzere “Tarih teleolojik değildir, yani tarihsel gelişme bir yere doğru akamaz, aksine bir yerden akar.”⁴³ Bir başka deyişle, “Tarihsel değişimin yönü ve zamanlaması kestirilemez ve ancak geçmişe dönük olarak anlaşılabilir.”⁴⁴ Bu açıdan bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı ile Osmanlı sonrası ulus-devlet pratikleri arasındaki ilişki, teleolojik değil jenealojik, yani erekbilimsel değil kökenbilimseldir.⁴⁵ İmparatorluğun meşruiyetleri milliyet ilkesine dayanan ulus-devletlere parçalanarak tarih sahnesinden çekilmesi, 1807 “Sırp İsyanı”ndan 1916 “Arap İsyanı”na dek XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinin, tepki veren, harekete geçen, bekleyen, örgütlenen, isyan eden, kısacası eyleyen ve nihayetinde hedefine ulaşan (veya belirli koşullar henüz oluşmadığından ulaşamayan), birbirlerinden açık sınırlarla ayrılmış ve siyasi çıkarları doğası gereği birbiriyle çatışan birer özne olarak Türklerin, Arapların, Kürtlerin, Arnavutların, Ermenilerin, Rumların, Sırpın vs. tarihi olarak yazılmasını meşru kılmaz.⁴⁶ Bu çalışmada gösterilmeye çalışılacağı üzere, sonunda ulus olma halinin “kristalleşmesi”⁴⁷ ile sonuçlanacak olsalar bile (ki pek çok örnek bu kategoriye girmez), XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasal çatışmalar, kökenlerini, toplumsal artığın temellükü ve paylaşılmasına dayanan ve İmparatorluk sınırları dâhilinde yaşayan ulusal, etnik, mezhepsel grupları kesen sınıf mücadelesinden almıştır. Bir başka deyişle, siyasal çatışmalar, sınıf mücadelesinin, sabit ve genellikle *ex post* yaratılmış kimliklerin içine hapsedilmesi mümkün olmayan, “hâkim üretim biçimiyle kurdukları farklı ilişkilere göre bir araya gelen insanlar tarafından”⁴⁸ deneyimlenen tezahürleridir. Dolayısıyla Osmanlı tarihini ulusal kompartımanlara ayırarak ele alma geleneğinin karşısına konulabilecek jenealojik bir yaklaşımın odaklanması gereken de öncelikle sınıf mücadelesidir.

Kuşkusuz kimi örneklerde, sınıf mücadelesi ile siyasal çatışmanın biçimi arasındaki ilişki, tartışmaya yer bırakmayacak ölçüde aşıkârdır. Örneğin, ileride gösterileceği üzere, Tanzimat döneminde Tuna vilayetlerinde ya da Cebel-i Lübnan'da gerçekleşen köylü isyanları hem çatışmanın tarafları hem de isyanın içinde geliştiği koşullar göz önüne alındığında, açık bir biçimde

43 Chris Wickham, *Medieval Europe*, New Haven, Yale University Press, 2016, s. 1.

44 Benno Teschke, *1648 Söylencesi, Sınıf, Jeopolitik ve Modern Uluslararası İlişkilerin Kuruluşu*, çev. Bülent Şimşek, İstanbul, Can Yayınları, 2017, s. 129.

45 Blumi, *op. cit.*, s. 7.

46 Campos, *op. cit.*, s. 8.

47 Brubaker, ulus olma halinin tedricen gelişen değil, aniden kristalleşen bir şey olduğunu, bireysel ve kolektif eylem için olumsal, konjonktürel olarak dalgalanan ve kırılğan bir temel olarak görülmesi gerektiğini ileri sürer ve bu nedenle milliyetçiliğin anlaşılması için gelişimsel değil olay odaklı bir çözümleme ihtiyacına vurgu yapar. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed, Nationhood and National Question in the New Europe*, New York, Cambridge University Press, 2009, s. 19.

48 Philip Corrigan, “Introduction”, *Capitalism, State Formation and Marxist Theory*, der. Philip Corrigan, Londra, Quartet Books, 1980, s. xxii.

toplumsal mülkiyet ilişkilerinden ve doğrudan üreticilerle mülk sahipleri arasında toplumsal artık üzerinde verilen mücadeleden kaynaklanmıştır. Ancak mezhepçi şiddet olayları, soya dayalı toplulukların zorunlu askerlik ve vergi talepleri konusundaki direnişleri ya da milliyetçi siyasal programların ve örgütlenmelerin etkisini daha fazla hissettirdiği daha geç tarihli köylü isyanları söz konusu olduğunda, bu siyasal çatışma biçimleri ile sınıf mücadelesi arasındaki bağlantıyı kurmak güçleşmektedir. Bu güçlüğü aşılması, sınıfa ve sınıf mücadelesine ilişkin daha katmanlı ve ilişkisel bir anlayışla mümkündür.

De Ste. Croix'ın da belirttiği gibi, “özünde bir ilişki olan *sınıf*, sömürü olgusunun kolektif toplumsal ifadesi, sömürünün toplumsal yapı içindeki cisimleşme biçimi”; sınıf mücadelesi ise, “sınıflar (ve her birinin tekil mensupları) arasındaki, esas olarak sömürüyü ya da sömürüye karşı direnişi içeren temel ilişki” olarak tanımlanabilir.⁴⁹ Ancak sınıf mücadelesi, toplumsal artığın doğrudan üreticilerden çekilmesinin, yani sömürünün ürünü olmakla birlikte, yalnızca artığı üreten ve artığı çeken sınıflar arasında cereyan etmez. Bu mücadele, “üretim sürecindeki konumlarına ve üretim araçları bakımından özel mülkiyetle ilişkilerine göre tanımlanan çeşitli sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki karmaşık [ve] nesnel [bir] ilişki alanı”dır.⁵⁰ Üretilen ve çekilen artığın üretici ve mülk sahibi sınıflar arasında paylaşılması, sınıf mücadelesinin üretici ve mülk sahibi sınıf arasında, farklı siyasal entiteler şeklinde örgütlenmiş mülk sahibi sınıflar arasında, verili bir siyasal entitede örgütlenmiş mülk sahibi sınıf içinde ve üretici sınıf içinde olmak üzere, farklı düzlemlerde yaşanmasına neden olur.⁵¹ Dahası, mülk sahipleri, üreticilerden artık çekebilmek için “doğrudan bireysel sömürü” mekanizmalarının yanı sıra “dolaylı kolektif sömürü” mekanizmalarına da başvururlar.⁵² Sınıf mücadelesinin birbiriyle ontolojik bir ilişkiye sahip olmakla birlikte farklı siyasal çatışma dinamiklerine yol açmasının sebebi bu çok düzlemliliği halidir. Bu dinamikler, belirli sınıf stratejilerinin sonucu olarak, savaş, devrim, köylü ya da aşiret isyanı, etnik ya da mezhepçi şiddet, grev, boykot gibi farklı siyasal çatışma biçimlerinde somutlaşır. Dolayısıyla hem siyasal çatışma biçimleri arasındaki ilişkisel bütünlüğün hem de siyasal çatışma biçimleri ile sınıf mücadelesinin

49 G. E. M. de Ste. Croix, *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, çev. Çağdaş Sümer, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 67. Sınıfın bir ilişki biçimi olarak kavranmasına dair bir tartışma için bkz. Ellen Meiksins Wood, “Bir Oluşum ve İlişki Olarak Sınıf”, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, çev. Şahin Artan, İstanbul, İletişim, 2003, s. 93-132.

50 Nicos Poulantzas, “Devlette Hegemonya İncelemesine Giriş”, *Poulantzas Kitabı, Seçme Yazılar*, der. James Martin, çev. Akın Sarı ve Selime Güzelsarı, Ankara, Dipnot, 2010, s. 147.

51 Teschke, *op. cit.*, s. 99.

52 De Ste. Croix, kapitalizm öncesi üretim ilişkileri bağlamında doğrudan bireysel sömürü biçimlerini toprak sahipleriyle tefeciler tarafından uygulanan rant ve faiz, dolaylı kolektif sömürü biçimlerini ise, bireyler tarafından başka bireyler sunulmayan, fakat devlet otoritesi marifetiyle bütün bir topluluktan ya da tek tek bireylerden alınan ödeme ya da hizmetler (aynı ya da nakdi vergilendirme, askerlik ve kamu hizmeti biçimini alan angarya) şeklinde tanımlamaktadır. De Ste. Croix, *op. cit.*, s. 265.

arasındaki bağlantının kurulması, ancak bu dinamiklerin çözümlenmesi ile mümkündür.

Siyasal çatışma dinamiklerinin, çok düzlemlî sınıf mücadelesinin ve belirli sınıf stratejilerinin ürünü olması, aynı zamanda “devlet” sorununun ele alınmasını zorunlu kılar; zira devlet, hem sınıf mücadelesinin sürdüğü düzlemlerden birinin mülk sahibi sınıfların örgütlendiği farklı siyasi entiteler arasındaki jeopolitik mücadele biçimini alması, hem de dolaylı kolektif ve doğrudan bireysel sömürü mekanizmalarında oynadığı rol nedeniyle, üretim ve dolayısıyla sömürü ilişkilerinin bir parçasıdır.⁵³ Marx, sınıf mücadelesi ile devlet arasındaki ontolojik ilişkiyi, *Kapital*'in üçüncü cildinde kaleme aldığı bir pasajda şöyle ortaya koyar:

Karşılığı ödenmemiş artık emeğin doğrudan üreticilerden çekildiği özgül iktisadi biçim, doğrudan üretimin kendisinden doğarak ve dönüşte ona belirleyici bir etmen olarak etkide bulunarak, hâkim olanla tahakküm altında olan arasındaki ilişkiyi belirler. Bununla birlikte, bunun üzerinde üretim ilişkilerinin bizzat kendisinden ve bu nedenle aynı zamanda onun özgül siyasi biçiminden doğan iktisadi topluluğun bütün bir örgütlenmesi inşa edilir. Tüm toplumsal yapının ve buna bağlı olarak aynı zamanda egemenlik ve tâbiyet ilişkilerinin siyasi biçimini, kısacası, Devletin müteakabil özgül biçiminin gizli temellerini, en içteki gizini açığa çıkaran, her zaman, üretim koşullarının sahipleri ile aracısız üreticiler arasındaki doğrudan ilişkidir – her zaman doğal olarak doğanın ve emek yönteminin ve bunun sonucunda toplumsal üretkenliğinin gelişiminde belirli bir aşamaya denk gelen bir ilişki. Bu aynı iktisadi temeli -esas koşulları söz konusu olduğu müddetçe aynı- sayısız farklı ampirik durum, doğal çevre, ırksal özgüllükler, dışsal tarihsel etkenler vs.'ye bağlı olarak, ancak ampirik açıdan verili durumların analizi ile kavranabilecek, sonsuz boyutta varyasyonlar ve derecelenmeler sergilemekten alıkoymaz.⁵⁴

Bu pasaj, devlet oluşumuyla siyasal çatışmalar arasındaki eş-kurucu ilişkinin anlaşılması açısından son derece önemli bir zemin sunar. Üretim biçimiyle tanımlanan iktisadi temel tarafından belirlenen bir üstyapı kurumu olarak devlet soyutlamasıyla yetinmek yerine, mülk sahipleriyle doğrudan üreticiler arasındaki ilişkiye odaklanan bu yaklaşımın mantıki sonucu, “egemenlik ve tâbiyet ilişkilerinin özgül biçimi”nin anlaşılabilmesi için sömürü ilişkilerinin ve dolayısıyla sınıfın ve sınıf mücadelesinin çözümlenmesidir. Bu da, tıpkı sınıf ve sınıf mücadelesi gibi, devletin de belirli bir üretim biçimi tarafından üretilen bir yapı değil, sınıf mücadelesiyle aynı ontolojik temeli paylaşan ve sınıf mücadelesinin somut tezahürleri tarafından yeniden üretilen, “hâkim üretim biçimiyle kurdukları farklı ilişkilere göre bir araya gelen insanlar tarafından, karmaşık ve yaygın mücadeleler sonucunda inşa

53 Philip Corrigan, Harvie Ramsay ve Derek Sayer, “The State as a Relation of Production”, *Capitalism, State Formation and Marxist Theory*, der. Philip Corrigan, Londra, Quartet Books, 1980, s. 5.

54 Karl Marx, *Capital*, Cilt 3, Londra, Penguin, 1991, s. 927.

edilen”⁵⁵ bir toplumsal ilişki olarak kavranmasını gerektirir. Devletin (görelî ya da mutlak) özerk bir şey ya da özne olarak değil de, siyasal çatışma biçimini alan mücadelelerin sonucunda, sınıflar arasındaki “değişen dengelerin kurumsal olarak dolayımlanmış ve yoğunlaştırılmış hali”⁵⁶ olarak kavramsallaştırılması, devleti ya da toplumu öncelikli kılan hatalı ikilemlerin aşılması için gerekli kalkış noktasını sağlar.

Ancak, egemenlik ve tâbiyet ilişkilerinin her tarihsel uğrakta aldığı özgül biçimlerin, bir başka deyişle hem uzamsal hem de zamansal olarak “sonsuz boyutta varyasyonlar ve derecelenmeler sergileyen” siyasal rejimlerin çözümlenebilmesi için, devletin bu ilişkiyel niteliğinin tespit edilmesi tek başına yeterli değildir; aynı zamanda devletin sınıf stratejilerinin kristalleştiği bir ilişki biçimi ve bu stratejilerin zemini, kaynağı ve ürünü olarak da anlaşılması gerekir.⁵⁷ Devlet oluşumu, belirli bir üretim biçiminin ihtiyaçları gereği bir kez olup biten bir şey değil, siyasal eylem içinde ve siyasal eylem yoluyla sürekli olarak yenilenen bir süreçtir.⁵⁸ Bu süreç içerisinde, mülk sahibi sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasında kurulan görece istikrarlı bir ittifak olarak tanımlanabilecek “iktidar bloku”nun⁵⁹ yapısı ile siyasal hakların kimler tarafından kullanılabilceğini belirleyen “siyasal toplum”un tanımlanması açısından birbirinden ayırt edilebilecek siyasal rejimler cisimleşir. Sınıf mücadelesinin siyasal olarak kurumsallaşmış biçimi olan her siyasal rejim,⁶⁰ iktidar blokunun kurulmasına ve siyasal toplumun tanımlanmasına yönelik geçmiş strateji ve mücadelelerin kristalleşmiş hali olduğu gibi, mevcut stratejilerden bazılarını ayrıcalıklı kılarak,⁶¹ belirli sınıf çıkarları doğrultusunda, egemen sınıfların siyasi birliğini ve sömürü ilişkilerinin idamesini de sağlar.

Bu bağlamda, söz konusu sınıf çıkarlarının temsilcisi olan “stratejik gruplar,”⁶² devletin verili kurumsal yapısını kullanarak ve gerektiğinde bu ya-

55 Corrigan, *loc. cit.*

56 Bob Jessop, “Poulantzas’ın Özgünlüğü, Mirası ve Güncelliği”, çev. Betül Yazar, *Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, y.h. Betül Yazar ve Alev Özkazanç, İstanbul, İletişim, 2005, s. 96 ve 99.

57 Bob Jessop, “Siyasal Strateji Olarak Devlet”, çev. Alev Özkazanç, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, y.h. Betül Yazar ve Alev Özkazanç, İstanbul, İletişim, 2005, s. 133 ve 149.

58 *Ibid.*, s. 145.

59 Bob Jessop, “Kapitalist Devlete Dair Yeni Kuramlar”, çev. Alev Özkazanç, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, y.h. Betül Yazar ve Alev Özkazanç, İstanbul, İletişim, 2005, s. 63 35-72.

60 Teschke, *op. cit.*, s. 272.

61 Jessop, “Siyasal Strateji Olarak...”, s. 147.

62 Jessop’un ifadesiyle “devletin farklı dallarının bireysel ya da kolektif faaliyetlerine belirli bir stratejik yönelim kazandırmak isteyen siyasi güçler” için Ebrahim Towfîğh’in İran’a ilişkin çözümlenmelerinde kullandığı “stratejik grup” kavramı tercih edilmiştir. Jessop, *op. cit.*, s. 145 ve Ebrahim Towfîğh, “Modernism and pseudo-patrimonialism: An analysis of the state in the Pahlavi era”, *Iranian Journal of Sociology*, Cilt 7, Sayı 1 (Bahar, 2006), s. 93-125.

pıda köklü değişiklikler yapmayı göze alarak, iktidar blokunu ve siyasal toplumu yeniden şekillendirecek ve koruyacak “rejim stratejileri”ne⁶³ başvururlar. Verili bir toplumsal formasyonun siyasi, iktisadi, hukuki ve ideolojik alanlarında, temel bir stratejik yönelim doğrultusunda yeni düzenlemeler öngören ya da mevcut düzenlemeleri korumaya çalışan rejim stratejileri, mülk sahibi sınıfların egemenliğini tehdit eden siyasal çatışma dinamiklerine yol açan ilişkileri kontrol altına almayı ya da çözmeyi amaçlar. Bununla birlikte, mevcut ilişkilerin daha da derinleşmesine neden olabilecekleri gibi, farklı toplumsal sınıfların “proaktif ya da reaktif stratejileri”nde⁶⁴ cisimleşen yeni ilişkilerin ve dolayısıyla siyasal çatışma dinamiklerinin ortaya çıkmasına da yol açabilirler.

Proaktif sınıf stratejileri, rejim stratejilerinin temel yönelimiyle uyum içerisinde olan, yeri geldiğinde bu yönelimi derinleştiren ve bu stratejilerin meşrulaştırdığı söylemi kullanan stratejilere tekabül ederken, reaktif stratejiler rejim stratejilerine meydan okur, temel yönelimi tersine çevirmeye çalışır ve alternatif bir söylem üretirler. Her iki sınıf stratejisi biçimi de, ortaya çıkan yeni stratejik gruplar (örneğin milliyetçi hareketler ya da sınıf örgütleri) tarafından temsil edilebileceği ve uzun erimli olabileceği gibi, kendiliğinden ve düzensiz bir karakter de taşıyabilir. Ayrıca bu stratejiler, rejim stratejilerinin kaynağı olan devletin hedef alındığı siyasal çatışmalara yol açabilir (köylü ve aşiret isyanları) ya da diğer toplumsal kesimlere ve siyasal güçlere yönelebilir (mezhepçi şiddet ve boykotlar). Fakat her durumda, siyasal rejimin doğrultusu üzerinde bir baskı oluşturur ve rejim stratejilerini dönüştürürler. Reaktif ya da proaktif stratejilerin ürünü olan siyasal çatışmaların, mevcut toplumsal ilişkilerin ve rejim stratejilerinin idamesini imkânsız kıldığı uğraklardaysa, “rejim krizleri” ortaya çıkar.

Mevcut rejimin meşruiyetinin tartışmaya açıldığı bu uğraklar, eski ilişkilerin restorasyonu, kısmî düzenlemelerle ya da rejimin stratejik yöneliminin derinleşmesiyle sonuçlanabilir. Ancak, krizin siyasi baskı ya da savaş biçimini alan uluslararası bir boyut kazanması ve/veya bütün toplumu kesen ve siyasal kurumları felce uğratan bir “iç savaş”a dönüşmesi halinde, rejimin ayakta kalması son derece güçleşir ve rejimin krizini çözecek radikal bir kopuş, güçlü bir ihtimal, hatta bir zorunluluk olarak ortaya çıkar. Bu anlamda krizler, mevcut siyasi yapının içerideki ve dışarıdaki meşruiyetinin tamamıyla ortadan kalkarak çökmesiyle sonuçlanabilecek birer tehlike uğrağı olduk-

63 “Rejim stratejileri,” kavramı rejimlerin yeni ortaya çıkan sınıf ve ulusların meydan okumalarıyla başa çıkma çabaları olarak tanımlayan Mann’dan ödünç alınmıştır. Michael Mann, *The Sources of Social Power Volume 2: The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*, New York, Cambridge University Press, 2012, s. 19.

64 Proaktif ve reaktif kavramları, Charles Tilly’nin kolektif şiddete ilişkin sınıflandırma çabasından ödünç alınarak sınıf stratejilerine uyarlanmıştır. Charles Tilly, Louise Tilly ve Richard Tilly, *The Rebellious Century 1830-1930*, Cambridge, Harvard University Press, 1975, s. 51.

ları kadar, yeni stratejik grupların siyasi iktidarı ele geçirerek yeni bir rejim inşasına yönelebilecekleri fırsat uğraklarıdır da.⁶⁵ Bununla birlikte, krizin bu niteliği, krizin sonucunda devlet iktidarını ele geçiren stratejik grubun, yeni rejim inşası sürecinde rejim stratejilerini keyfi bir şekilde belirleyebileceği anlamına gelmez. Her ne kadar kriz radikal bir kopuşu mümkün kılarsa da, izlenecek stratejiler, geçmişteki stratejik tercihler ve bu tercihlerin değiştirilmesi için verilen mücadeleler arasındaki etkileşimin ürünüdür.⁶⁶ Bu nedenle hem rejim hem de reaktif ve proaktif sınıf stratejileri, “güzergâh bağımlı” ve “güzergâh şekillendirici” bir nitelik taşır;⁶⁷ yani bir yandan daha önceki strateji ve mücadeleler (ve bunların sonucu olan kurumsal yapılar) tarafından sınırlanır, diğer yandan kendilerinden sonra gelecek olanları sınırlarlar. Dolayısıyla devlet oluşumunun farklı siyasal rejimlere tekabül eden evreleri arasındaki süreklilik ve kopuş diyalektiği, stratejilerin haiz olduğu bu nitelik çerçevesinde anlaşılmalıdır.

Düzenini Arayan Osmanlı, Marksizmin sınıf mücadelesini merkeze alan ekonomi-politik eleştirisinin yukarıda çerçevesi çizilmeye çalışılan stratejik-ilişkisel yorumundan hareketle, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet oluşumunun müteakip evreleri ile siyasal çatışma dinamikleri arasındaki eş-kurucu ilişkiyi çözümlemeyi amaçlamaktadır. Marx’ın yukarıda alıntılanan pasajda ileri sürdüğü, devletin özgül biçiminin gizli temellerinin, yani en içteki gizinin üretim koşullarının sahipleri ile üreticiler arasındaki doğrudan ilişkide yattığı önermesinden yola çıkan çalışma, bu ilişkinin Osmanlı İmparatorluğu’nun uzun XIX. yüzyılı boyunca geçirdiği dönüşüme ve bu dönüşümün devlet oluşumu ve siyasal çatışma dinamikleri üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Bu çerçevede mülk sahibi sınıflarla doğrudan üreticiler arasındaki sömürü ilişkisinin geçirdiği köklü bir dönüşüm olarak burjuva devrimi ve burjuva devriminin kriz uğrakları ile farklı siyasal rejimlere tekabül eden evreleri, siyasal çatışma dinamikleriyle birlikte çalışmanın iki ana izleğinden birini oluşturmaktadır.

Bu izleğin takip edilebilmesi için, tarihsel materyalizmin bütünleyici bir parçası olan burjuva devrimi nosyonunun⁶⁸ çalışmada analitik bir kategori olarak nasıl kullanıldığının açıklanması gerekir. En klasik ifadesini *Komünist*

65 Bob Jessop, “Political Capitalism, Economic and Political Crises, and Authoritarian Statism”, *Spectrum Journal of Global Studies*, Cilt 7, Sayı 1 (2015), s. 9.

66 Jessop, “Siyasal Strateji Olarak...”, s. 135.

67 Ergut’un tanımlamasıyla, “Belirli zamanlarda yapılan seçimler sonraki dönemlerde olacak olanları belirler. Söylemeye gerek yok: Olmayacak olanları da belirler. O anlarda yapılan seçimler bazı patikaları açtığı gibi, pekala o dönemlerde olası olan ve ‘girilseydi’ varlığını koruyabilecek olan başka patikaları da bir daha açılmamacasına kapar.” Ferdan Ergut, “Tarihsel Bilginin Özgüllükleri: Zaman ve Patikaya Bağlılık”, *Praksis*, Sayı 17 (2007), s. 159-173.

68 Colin Mooers, *Burjuva Avrupa’nın Doğuşu*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, Dost, 1997, s. 12.

Manifesto'da bulan burjuva devrimi nosyonu,⁶⁹ önce 1980 sonrasında literatüre “revizyonist meydan okuma” adıyla geçen “muhafazakâr liberal” eleştirilerin hedefi olmuş,⁷⁰ daha sonraysa büyük oranda bu revizyonist taarruza yanıt olarak Marksistler arasında yürütülen canlı bir tartışma sayesinde, önemli katkılarla zenginleştirilmiştir. Söz konusu katkılardan, bu çalışmada kullanılan burjuva devrimi kategorisi açısından önem taşıyan ilki, devrimin burjuva niteliğinin kaynağının, burjuvazinin devrimde oynadığı rol yerine, devrimin burjuvazi ve kapitalizmin gelişimi açısından sunduğu imkânlarda aranmasıdır. Devrimin hangi sınıf tarafından yapıldığından ziyade sonuçlarına odaklanan (*consequentialist*) bir bakış açısıyla, burjuva devriminin gerçekleşmesi için bilinçli bir burjuvazinin varlığının şart olmadığı, kapitalist hâkimiyetin siyasi koşullarının bir dizi farklı toplumsal güç tarafından da yaratılabileceği kabul edilmektedir.⁷¹ İkinci önemli katkıysa, klasik burjuva devrimi nosyonunda büyük oranda göz ardı edilmiş olan devrimlerin uluslararası boyutlarının analize dâhil edilmesidir. Klasik anlatıda burjuva devrimleri, verili bir toplumun içindeki sınıf çelişkilerinin sonucu olarak tasavvur edilirken, artık devrimlerin kronolojik, sosyo-politik ya da coğrafi bir yalıtılmışlık içinde ve jeopolitik bir boşlukta gerçekleşmediği, nedenleri, akışları ve sonuçlarının ortak bir uluslararası alanda şekillendiği ileri sürülmektedir.⁷² Burjuva devrimlerinin bir olay olduğu kadar bir süreç olarak da görülmeye başlaması ve farklı coğrafyalardaki tarihsel süreçlerin klasik bir model olarak Fransız ya

69 Teschke'ye göre, bu klasik burjuva devrimi nosyonunun dört temel bileşeni vardır. İlk olarak, bilinçli ve birleşmiş bir burjuva sınıfının devrimin esas faili olduğu varsayılır. İkincisi, “yozlaşmış” bir feodal soylulukla “ilerici” burjuva sınıfı arasında kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesini engelleyen bir çelişki bulunduğu tespit edilir. Üçüncü olarak, devlet iktidarının hızlı bir devrimci darbeye, burjuvazi tarafından ele geçirildiği düşünülür. Son olarak, iktidarın ele geçirilmesinin ardından kapitalizmin gelişmesinin önündeki engellerin temizlendiği, birleşmiş bir ulus-devletin, ulusal bir pazarın, açık bir kamusal alanın ve liberal temsili bir demokrasinin yaratıldığı farz edilir. Benno Teschke, “Bourgeois Revolution, State Formation and the Absence of the International”, *Historical Materialism*, Cilt 13, Sayı 2 (2005), s. 4-5.

70 George C. Comninel, *The French Revolution Marxism and the Revisionist Challenge*, Londra, Verso, 1987, s. 20-24. Fransız Devrimi'ni burjuvazi ile aristokrasi arasındaki sınıf çatışmasının bir sonucu olarak ele alan toplumsal yorumuna yönelik bu eleştiriler çerçevesinde, devrim sırasında Fransa'da aristokrasiye devirecek ayrı bir sınıfın var olmadığı, devrim sonrasında Fransa'da kapitalist gelişmenin yaşanmadığı, hatta Fransız eski rejimiyle devrim sonrasında siyasal yapıları arasındaki süreklilik göz önüne alındığında kayda değer bir kopuştan söz edilemeyeceği ileri sürülmüştür. Revizyonist meydan okumanın kurucu eserleri için bkz. Alfred Cobban, *Social Interpretation of the French Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1964; François Furet ve Denis Richet, *French Revolution*, Fransızcadan çev. Stephen Hardman, New York, Macmillan, 1970. Revizyonist meydan okumanın kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Eric J. Hobsbawm, *Echoes of Marseillaise, Two Centuries Look Back on the French Revolution*, Londra, Verso, 1990.

71 Alex Callinicos, “Bourgeois Revolutions and Historical Materialism”, *International Socialism*, Cilt 2, Sayı 43 (Yaz, 1989), s. 113-171.

72 Teschke, *op. cit.*, s. 8 ve Alex Anievas, “Revolutions and International Relations: Rediscovering the Classical Bourgeois Revolutions”, *European Journal of International Relations*, Cilt 21, Sayı 4 (2015), s. 841-866.